

Η κρίση^(A)

Νίκος Παναγιωτόπουλος Εισαγωγή στην κοινωνιοανάλυση	4
Εύα Παπώτη Μια «γριά» νέα Συνέντευξη με μια άνεργη εργαζόμενη	25
Αλίκη Παναγή Ένα αβέβαιο μέλλον Συνέντευξη με μια άνεργη	33
Νίκος Παναγιωτόπουλος Η οικονομία της ανάγκης Συνέντευξη με μια συνταξιούχο	42
Κλαίρη Ανδρέου Μια πολύ εύθραυστη ισορροπία Συνέντευξη με έναν αρχιτέκτονα	51
Ιωάννα Μικρογιαννάκη Διπλός καταναγκασμός Συνέντευξη με μια γιατρό	60
Νατάσα Κονδύλη «Ο κύκλος των χαμένων»... προσδοκιών Συνέντευξη με μια αναπληρώτρια εκπαιδευτικό	69
Εύα Παπώτη Μια ζωή που... «εξανεμίζεται» Συνέντευξη με μια παιδαγωγό ειδικής αγωγής	77
Γιώτα Ψαρρού Το «επιχειρηματικό ήθος» στην επιβίωση του επιχειρείν Συνέντευξη με έναν επιχειρηματία	88
Νίκος Παναγιωτόπουλος Η απύσχα παρουσία Συνέντευξη με μια αλλοδαπή	97
Franz Schultheis Socioanalysis beyond borders: fieldwork in European sociology	105
Franz Schultheis, Michael Gemperle & Patricia Holder «The basic human rights I want, nothing more!» An interview with two teachers	110

Σταύρος Τομπάζος Στοιχεία για την κατανόηση της κεφαλαιοκρατικής κρίσης	126
François Chesnais The first five years of the on-going world economic and financial crisis	148
Michel Husson Economie politique du «système-euro»	163
Νίκος Παναγιωτόπουλος & Μαρία Βιδάλη Η μιζέρια της πολιτικής Στοιχεία για μια κοινωνιολογία της διαχείρισης των νέων «επικίνδυνων τάξεων»	183

Εκτός θεματικής

Christian de Montlibert Les souffrances de l'émigré-immigré dans l'œuvre d'Abdelmalek Sayad	232
Franck Poupeau Périphéries: note de recherche sur l'ethnographie des inégalités environnementales à El Alto (Bolivie)	241

Το παρόν τεύχος εκδόθηκε με την οικονομική στήριξη του Ειδικού Λογαριασμού του Πανεπιστημίου Κρήτης και του Ιδρύματος Bourdieu. Η έρευνα, τμήμα των αποτελεσμάτων της οποίας παρουσιάζεται στο παρόν τεύχος, χρηματοδοτήθηκε από το Κοινωνιολογικό Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση. Ευχαριστούμε τη Sandrine Garcia και τη Φανή Λιάπη για τη συνδρομή τους στην υλοποίηση του τεύχους αυτού.

Εισαγωγή στην κοινωνιοανάλυση

«Να κοιτάζεις για πολλή ώρα και από κοντά μέχρι να ανακαλύψεις εκ νέου τον τύπο, τη γενεσιουργό αρχή, την πληροφοριακή αναγκαιότητα, το λόγο ύπαρξης των πραγμάτων. [...] Ούτε ενθουσιασμός (με την αντικειμενική και την υποκειμενική έννοια), ούτε παραίτηση, μια μορφή acquiescentia animi, προσχώρηση του πνεύματος σ' αυτό που είναι, και που είναι καλό έτσι όπως είναι».

P. Bourdieu

Αν η κοινωνιοανάλυση, η μέθοδος τής σε εξέλιξη έρευνας¹, της οποίας ένα πρώτο μικρό τμήμα των αποτελεσμάτων παρουσιάζουμε εδώ², χρειάζεται, για πολλούς λόγους, ιδιαίτερη δικαιολόγηση, παρόλο που έχει δοκιμασθεί στο παρελθόν³, το αντικείμενό της δεν τη χρειάζεται λιγότερο.

Πράγματι, επιλέξαμε να συνεχίσουμε, με βάση την ίδια μέθοδο, την έρευνα που είχαμε διενεργήσει πάνω στις οδύνες που συνδέονταν με τις δομικές κρίσεις που έπλητταν τους διάφορους κοινωνικούς χώρους του εθνικού μας κοινωνικού σχηματισμού, τα τελευταία χρόνια⁴, και να την

1. Αντικείμενο επιστημονικής συνεργασίας μεταξύ του Πανεπιστημίου Κρήτης και του Πανεπιστημίου του St. Gallen, η έρευνα αυτή, της οποίας την αποκλειστική ευθύνη για το περιεχόμενο των κειμένων φέρουν οι επιστημονικοί υπεύθυνοι του έργου (N. Παναγιωτόπουλος & Fr. Schultheis), χρηματοδοτείται από το Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση.

2. Βλ., στο επόμενο τεύχος (KE, 4, 2014), τη συνέχεια της παρουσίασης των αποτελεσμάτων της έρευνας αυτής.

3. Η μέθοδος της κοινωνιοανάλυσης, την οποία θα παρουσιάσουμε αναλυτικά παρακάτω, έχει ενεργοποιηθεί σε προηγούμενες έρευνές μας κι έχει αποτελέσει, ήδη, στα πλαίσια αυτών των εκδοχών παρουσίασής της, αντικείμενο προσπαθειών κωδικοποίησής της. Βλ. N. Παναγιωτόπουλος, *Η οδύνη των ανέργων*, Αθήνα: Πολύτροπον, 2005 και στο N. Παναγιωτόπουλος (διεύθ.), *Η απομάγευση του κόσμου*, Αθήνα: Πολύτροπον-ΕΚΚΕ-ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, 2008. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις, πέρα από τις διαφορές των προσεγγίσεων που επέβαλλαν οι ιδιαίτερες διαστάσεις της κατασκευής του αντικείμενου τής κάθε έρευνας, ένα θεμελιώδες κοινό χαρακτηριστικό των αντικειμένων τους ήταν η εξέταση των διαφόρων μορφών κρίσης που αναδύονταν τα τελευταία χρόνια, στη χώρα μας, σε διάφορους χώρους («κρίση της γλώσσας», «απολιτικοποίηση», «κρίση της οικογένειας», «κρίση του κόσμου της εργασίας», «κρίση της εθνικής ταυτότητας», «κρίση του σχολείου» κτλ.) ως οδύνης θέσης, οι οποίες έρχονταν να προστεθούν στις

γνωστές ιδιαίτερες οδύνες κατάστασης μιας συγκεκριμένης κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Εκτιμήσαμε τη μέθοδο αυτή ως απολύτως κατάλληλη για να δείξουμε και να προβάλουμε τις ποικίλες μορφές αυτών των οδυνών, οι οποίες αποτελούν, συχνά, παραγνωρισμένες εκφάνσεις μιας αίσθησης προσβολής, μιας αίσθησης ματαιώσης «των κινήσεων πίστης» –για τις οποίες μιλούσε ο Kierkegaard (βλ. S. Kierkegaard, *Φόβος και Τρόμος*, Αθήνα: Νεφέλη, 1980)– που βιώνουν, σήμερα, μια σειρά άνθρωποι που κατέχουν είτε κυριαρχούμενες, δευτερευουστικές, άσημες και αφανείς θέσεις στην εσωτερική ιεραρχία μιας ομάδας είτε εκτιμών πως κατέχουν μια αναντίστοιχη με τις προσδοκίες τους θέση μεταξύ άλλων, παθητικές μορφές έκφρασης δυσφορίας μιας «απατημένης γενιάς» που απορρέουν από τη ρήξη μεταξύ των ελπίδων και των δυνατοτήτων της· λιγότερο ή περισσότερο ενεργητικές μορφές διαχείρισης, στο εσωτερικό ενός ειδικού πεδίου, των ειδικών αντιφάσεων του ορθόδοξου τρόπου αναπαραγωγής του και της αδυναμίας νομιμοποίησης του νέου τρόπου παραγωγής που επιχειρεί να πληρώσει τους όρους της δοξικής του παρουσίας· αντιφατικές συμπεριφορές υπό καθεστώς διπλού καταναγκασμού μέσα σε διάφορους μικροκόσμους, προϊόντα της εξέλιξης του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, που βρίσκονται πλέον είτε σε φάση αγώνα απόκτησης της σχετικής τους αυτονομίας είτε σε φάση παλινδρόμησης κατά την οποία διακυβεύεται, κυρίως εξαιτίας του μετασχηματισμού του υπάρχοντος τρόπου κυριαρχίας στον αντι-

στοιχο χώρο, η αποκτηθείσα σχετική τους αυτονομία και οι όροι ύπαρξης που αυτή επέτρεψε· μορφές παραίτησης από λειτουργίες οι οποίες αδυνατούν να εκπληρωθούν μέσα σε ένα πλαίσιο όπου τα διαθέσιμα μέσα είναι τελειώς αναντίστοιχα με την υλοποίηση των στόχων των λειτουργιών. Επιπρόσθετα, επιχειρήσαμε, στις έρευνες αυτές, να δείξουμε πως οι κρίσεις αυτές, οι οποίες αποτελούν συχνά ένα είδος κοινωνικών αγώνων μιας σειράς λόγων δράσης χωρίς μέσα δράσης που δεν εγγράφονται και δεν εξετάζονται, ή αναφέρονται πολύ υπαινικτικά στις πανεπιστημιακές θεωρητικές αναλύσεις περί «ταξικών αγώνων», και οι οδύνες που παράγουν, τείνουν να ενταθούν με τη γενικευμένη εισβολή των σχημάτων τής ιδεολογίας της αγοράς, η οποία, εξαγνισμένη στην κολυμπήθρα του «οικονομιστικού καπιταλισμού» και του «πολιτισμικού οικουμενισμού», συμβάλλει στην αναδιαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων και των πολιτισμικών πρακτικών στη βάση του υποδείγματος της απόσυρσης του κράτους, της εμπορευματοποίησης των δημόσιων αγαθών και της γενίκευσης της κοινωνικής ανασφάλειας.

4. Απολύτως τεχνικοί όροι, που έχουν να κάνουν με τη δυνατότητα διάθεσης και διάχυσης των αποτελεσμάτων τής έρευνας που εμπεριέχονται στο προηγούμενο έργο μας [N. Παναγιωτόπουλος (διεύθ.), *Η απομάγευση του κόσμου*, ό.π.], μάς υποχρεώνουν να επαναλάβουμε επιστημονικές προθέσεις και ερευνητικά διαβήματα που είχαν δοκιμαστεί, αρχικά, εκεί.

Μια «γριά» νέα

Πρωτογνώρισα την Κατερίνα ως μαθήτρια λυκείου στο φροντιστήριο μέσης εκπαίδευσης στο οποίο εργαζόμουν ως φιλόλογος. Σήμερα είναι τριάντα ετών. Σε μια συνάντησή μας, λίγο πριν το γάμο της, την άνοιξη του 2012, όπου την απασχολούσε ένας τελευταίος, καθ' όλα ευχάριστος, προγραμματισμός, αυτός του γαμήλιου ταξιδιού, ξαφνιάστηκα όταν, μιλώντας για την καινούργια της εργασιακή απασχόληση, με λυγμούς μου είπε: *«Κάθε απόγευμα γυρίζω από τη δουλειά και κλαίω»*.

Η Κατερίνα γεννήθηκε και μεγάλωσε σε μια υποβαθμισμένη περιοχή των δυτικών προαστίων της Αθήνας. Ο πατέρας της, πλέον συνταξιούχος, ήταν ελαιοχρωματιστής και η μητέρα της ασχολιόταν με τα οικιακά· και οι δύο φοίτησαν μέχρι κάποιες τάξεις του γυμνασίου. Γέννησαν τις κόρες τους μεγάλοι –για τα δεδομένα της εποχής τους– σε ηλικία, λίγο πριν τα σαράντα. Η Κατερίνα έχει και μία μικρότερη (κατά ένα χρόνο) αδελφή, η οποία, αφού ολοκλήρωσε τις σπουδές γραμματειακής υποστήριξης σε δημόσιο Ι.Ε.Κ., έπιασε δουλειά ως υπάλληλος σε μεγάλη εταιρεία πώλησης οικιακών ηλεκτρικών συσκευών, στην οποία δουλεύει μέχρι σήμερα.

Στο διπλανό διαμέρισμα του σπιτιού της Κατερίνας ζούσε η γιαγιά της, από την οποία *«πήρε την ευαισθησία»*, όπως λέει, γιατί *«ήταν ο πιο καλός άνθρωπος του κόσμου»*. Ήταν αναλφάβητη, αλλά διάβαζε την Κατερίνα στο δημοτικό. Στον πάνω όροφο ζούσε η αδελφή της μητέρας της (είχε ολοκληρώσει το εξατάξιο γυμνάσιο) με τον δεύτερο σύζυγο –ο οποίος, ως ναυτικός, απουσίαζε για μεγάλα χρονικά διαστήματα– και την υιοθετημένη κόρη τους. Η θεία της Κατερίνας δούλευε ως νοσοκόμα, ήταν πολιτικοποιημένη – αρχικά στην αριστερά, έπειτα στο ΠΑ.ΣΟ.Κ.– και ήταν αυτή που την κατηύθυνε στα διαβάσματά της και που την *«πίεζε για καλούς βαθμούς»*.

Η συμβίωση της εκτεταμένης αυτής οικογένειας των οκτώ μελών ήταν οργανωμένη στη βάση ενός ενιαίου νοικοκυριού. Η Κατερίνα είχε την αίσθηση ότι έμενε σε *«κοινόβιο»*. *«Έμαθα στο “εμείς”, σαν να μην υπάρχει, ακόμη και τώρα, στο λεξιλόγιό μου το “εγώ”*», αναφέρει γελώντας. Η οικογένεια ήταν γυναικοκρατούμενη, με πιο δυναμικά μέλη της τη γιαγιά και τη θεία. Η μητέρα, λόγω ενός εγγενούς προβλή-

ματος όρασης, ήταν πάντα προστατευόμενο μέλος της ευρείας οικογένειας [*«την αντιμετωπίζαμε όλοι σαν παιδάκι»*].

Μέχρι τη δεύτερη τάξη του γυμνασίου, η Κατερίνα ήταν *«καλή μαθήτρια και απουσιολόγος»* παρόλο που, όπως αναφέρει, δεν διάβαζε πολύ. Στο φροντιστήριο, παρακολούθησε τα μαθήματα θεωρητικής κατεύθυνσης της τελευταίας τάξης του λυκείου, με σκοπό να δώσει πανελλαδικές εξετάσεις. Τα μόρια που τελικά συγκέντρωσε την οδήγησαν, τη δεύτερη χρονιά υποβολής του μηχανογραφικού της δελτίου –την πρώτη χρονιά έκανε ένα λάθος στη συμπλήρωσή του–, στο Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας στο Τ.Ε.Ι. Αθήνας, το οποίο, της *«ταίριαζε»*, όπως λέει, καθώς κάλυπτε την ανάγκη της για δημιουργικότητα και αντιστοιχιζόταν με την ευαισθησία της για τα κοινωνικά θέματα, τον υψηλό βαθμό ενσυναίσθησης των προβλημάτων των άλλων και την επιθυμία προσφοράς και βοήθειας προς αυτούς, διαθέσεις που ήταν συμβατές με τις απαιτούμενες ιδιότητες.

Η Κατερίνα ήταν η πρώτη από την οικογένεια που σπούδασε. Γενικά, η οικογένειά της συνέδεε τις σπουδές με την επαγγελματική αποκατάσταση: *«να σπουδάσεις για να βρεις δουλειά»*, της έλεγαν. Γι' αυτό, αν και δεν την κατεύθυναν σε κάποιο συγκεκριμένο τομέα, την παρακινούσαν να ασχοληθεί με τους υπολογιστές, αντικείμενο που, κατά τη γνώμη τους, *«είχε μέλλον»*. Ο πατέρας της, μάλιστα, της τόνιζε ότι *«πρέπει να δουλεύει και να μη στηρίζεται σε έναν άνδρα»*. Οικονομικό πρόβλημα αντιμετώπισαν για μικρό χρονικό διάστημα, όταν η Κατερίνα ήταν στο γυμνάσιο, λόγω σύντομης ανεργίας του πατέρα της. Γενικά, θυμάται ότι είχαν μια άνετη ζωή, χωρίς σπατάλες, αλλά και χωρίς τάση αποταμίευσης.

Τα τέσσερα πρώτα χρόνια της φοίτησής της στο Τ.Ε.Ι. περνάει επιτυχώς τις εξετάσεις των μαθημάτων. Για την αποφοίτηση απομένει η συγγραφή της πτυχιακής της εργασίας, την οποία αναβάλλει για τα επόμενα έξι χρόνια. Στο τέλος του τρίτου χρόνου σπουδών, εισέρχεται στην αγορά εργασίας απασχολούμενη σε αντικείμενα που δεν σχετίζονται με αυτές. Αρχικά, και για δύο χρόνια, εργάζεται για λίγες ώρες την εβδομάδα ως γραμματέας στο φροντιστήριο του οποίου υπήρξε μαθήτρια, γιατί *«μου άρεσε το κλίμα και δεν το θεωρούσα δουλειά, αλλά ευχαρίστηση»*. Στη συνέχεια,

Ένα αβέβαιο μέλλον

Με την Ελευθερία γνωριζόμαστε περίπου δεκαπέντε χρόνια. Τα πρώτα χρόνια της γνωριμίας μας, βρισκόμασταν κυρίως σε συγκεντρώσεις φίλων και σε γιορτές, όπου εκείνη ερχόταν ως κοπέλα του Μιχάλη, του παιδικού μου φίλου. Οι επαφές μας ήταν λιγοστές και αρκετά τυπικές. Παρ' όλα αυτά, μερικά χρόνια αργότερα, γύρω στο 2001, όταν άρχισε να συζητάει με τον Μιχάλη, και εγκαταστάθηκε, πλέον, μόνιμα στην Αθήνα και στη γειτονιά μας, αναπτύχθηκε μεταξύ μας μια πραγματική φιλία. Πέρα από το γεγονός ότι είναι σύζυγος ενός πολύ καλού μου φίλου και το ότι οι επαφές μας είναι συχνές –μένουμε πολύ κοντά, μας χωρίζει, μόλις, μια πολυκατοικία–, αυτό που μας έφερε κοντά είναι το ότι, από την αρχή, όταν, τουλάχιστον τον πρώτο καιρό, δεν είχε κανέναν άλλο εκτός από τον άντρα της, θέλησα να στηρίξω την Ελευθερία σε ένα περιβάλλον ξένο σε εκείνη.

Η Ελευθερία, με προσφυγικές ρίζες από τον Πόντο, και από τους δύο γονείς, γεννήθηκε και μεγάλωσε σε ένα χωριό της Δυτικής Μακεδονίας και είναι το μεσαίο από τα τρία παιδιά της οικογένειας. Ο πατέρας της, συνταξιούχος τώρα πια, με γνώσεις δημοτικού, δούλεψε στη Δ.Ε.Η., αρχικά ως εργάτης και αργότερα ως χειριστής μηχανημάτων. Η μητέρα της δεν τελείωσε το εξατάξιο γυμνάσιο, καθώς παντρεύτηκε όταν ήταν δεκάξι ετών και, από τότε, ασχολείται με τα οικιακά. Ο αδελφός της, που είναι και ο μεγαλύτερος, εξακολουθεί και ζει με την οικογένειά του στο χωριό και εργάζεται ως υπάλληλος στη Δ.Ε.Η., ενώ η αδελφή της είναι απόφοιτη του Τ.Ε.Ι. Φυσικοθεραπείας, παντρεμένη, και ζει μόνιμα σε επαρχιακή πόλη.

Αρκετά καλή μαθήτρια, «η πιο διαβαστερή από τα τρία αδέρφια», η Ελευθερία, με πανελλήνιες εξετάσεις, πέρασε στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου το 1995· τότε ήταν που έφυγε πρώτη φορά από το πατρικό της. Η μητέρα της ήταν εκείνη που την παρότρυνε να σπουδάσει, διότι πίστευε ότι: «ένας άνθρωπος μορφωμένος δεν εξαρτάται από κανέναν». Αν και η κοινωνιολογία δεν ήταν στις προτιμήσεις της (ήθελε να σπουδάσει οικονομικά), το 1999 ολοκλήρωσε με επιτυχία τις σπουδές της. Για κάποιο

χρονικό διάστημα παρέμεινε στην Αθήνα, μέχρι που, το καλοκαίρι του 2000, επέστρεψε, για ένα χρόνο, στον τόπο καταγωγής της «για να δουλέψει «με μέσο» και χωρίς ένσημα, σε κρατικό φορέα», ώστε να παράσχει, ως πτυχιούχος κοινωνιολογίας, υποστήριξη σε ανέργους. Το 2001 επέστρεψε μόνιμα, πλέον, στην Αθήνα, καθώς αρραβωνιάστηκε, και, μέχρι το 2004, δούλεψε περιστασιακά σε διάφορες δουλειές. Από τον Αύγουστο του 2004 μέχρι τον Ιανουάριο του 2012, η Ελευθερία εργάστηκε, αρχικά, ως γραμματέας και, αργότερα, ως υπεύθυνη προμηθειών σε μεγάλη διαφημιστική εταιρεία. Στο διάστημα αυτών των οκτώ χρόνων, παντρεύτηκε και, το 2010, γεννήθηκε ο γιος της.

Η κρίση «χτύπησε» για πρώτη φορά την οικογένειά της τον Οκτώβριο του 2010, όταν ο Μιχάλης απολύθηκε από τη δουλειά του¹ και μέχρι σήμερα παραμένει άνεργος. Στις αρχές του 2012, η εταιρεία στην οποία εργαζόταν η Ελευθερία δήλωσε αδυναμία να πληρώνει τους υπαλλήλους της και, έτσι, έμεινε κι εκείνη άνεργη. Η ανεργία και οι οδύνες που αυτή προκαλεί, ειδικά σε μια περίοδο έντονης οικονομικής και κοινωνικής κρίσης, υπήρξαν ο ένας και βασικός λόγος για τον οποίο επέλεξε την Ελευθερία για τη συνέντευξη. Η ανασφάλεια που δημιουργεί η γενικότερη αστάθεια στην ελληνική πραγματικότητα, η αβεβαιότητα που προκαλεί ο παρατεταμένος χρόνος ανεργίας του Μιχάλη και η δική της απόλυση, πριν από λίγους μήνες, άλλαξαν ριζικά τους όρους και τις συνθήκες ζωής της. Όλο αυτό το χρονικό διάστημα, όταν συναντιόμαστε, διακρίνω το φόβο, την απόγνωση και το αδιέξοδο που βιώνει, μέσα από τα λόγια, το βλέμμα, τις κινήσεις της [*«Τα πρωινά σηκωνόμαστε και κοιταζόμαστε και δεν έχουμε να κάνουμε τίποτα, εκτός από τον Βασίλη (το γιο της). Δεν έχω ποιότητα ζωής, ...να μπορώ να βγω για καφέ με τους φίλους μου, να πάω για φαγητό με αξιοπρέπεια...»*].

Όταν της ανέφερα για τη συνέντευξη, δέχτηκε χωρίς δεύτερη σκέψη. Η σχέση εμπιστοσύνης που έχει αναπτυχθεί ανάμεσά μας, όλα αυτά τα χρόνια, το γεγονός ότι συχνά συζητάμε για το οικονομικό, ψυχολογικό και κοινωνικό

1. Ο Μιχάλης δούλεψε ως τεχνικός ηλεκτρονικών υπολογιστών σε μεγάλη κατασκευαστική εταιρεία, απ' όπου απολύθηκε «λόγω περικοπών».

Η οικονομία της ανάγκης

Συνέντευξη με μια συνταξιούχο

«Οι κοινωνικές επιστήμες έχουν χάσει, μου φαίνεται, την αίσθηση αυτής της τραγικότητας της ανθρώπινης ύπαρξης, που αποτελεί μέρος των αντικειμένων της ανθρωπολογίας».

P. Bourdieu

Ο Γιώργος, 79 χρονών, συνταξιούχος οδηγός πια, σκληρά εργαζόμενος σε όλη του τη ζωή σε διάφορες δουλειές αλλά ποτέ στο Δημόσιο, με διαστήματα ανεργίας τα τελευταία χρόνια της εργασιακής του ζωής, και η 75χρονη γυναίκα του, η Φανή, η οποία πάντα στο σπίτι, ως νοικοκυρά, είχε αναλάβει την οικονομία της οικονομίας, της ηθικής και του ηθικού, «ο βράχος», «ο κάβος του πλοίου», «ο υπουργός οικονομικών του σπιτιού», όπως του αρέσει να την αποκαλεί ο Γιώργος, είναι, και οι δυο, προϊόντα του ελληνικού «πολιτισμού της φτώχειας» –για τον οποίο μιλάει ο Π. Μάρκαρης– των δεκαετιών του '50 και του '60. Παιδιά αγροτικών εργατών, πήγαν στο σχολείο μέχρι τις πρώτες τάξεις του γυμνασίου, έμαθαν τη σκληρή δουλειά από νωρίς (ο Γιώργος στα χωράφια και η Φανή στα λίγα ζώα που συμπλήρωναν την οικογενειακή οικονομία) και ήρθαν στην Αθήνα για μια καλύτερη τύχη, αυτός για να γίνει οδηγός και αυτή για να μάθει τη μοδιστρική. Εκεί, αρχές του '60, γνωρίστηκαν, παντρεύτηκαν και κατοικούν, από τότε, στη λαϊκή γειτονιά μιας παραδοσιακά αριστερής λαϊκής συνοικίας, στη μικρή και, παλιά πλέον, ιδιόκτητη μονοκατοικία των 58 τετραγωνικών μέτρων, προίκα της Φανής, μέσα στην οποία μεγάλωσαν τα δυο παιδιά τους και φιλοξένησαν, για πολλά χρόνια, τον μικρότερο αδελφό της Φανής μέχρι «να σταθεί στα πόδια του», έως ότου «άνοιξε το δικό του μαραγκούδικο».

Το ηλικιωμένο αυτό ζευγάρι, το οποίο, εξαιτίας μιας σειράς κοινωνικών ατυχημάτων, παρέμεινε, τηρουμένων των αναλογιών, στις ίδιες σχεδόν ταξικές συνθήκες μέσα στις οποίες αποφάσισε να συγκροτηθεί ως τέτοιο [*«εμείς δεν κάναμε πανωσήκωμα, μείναμε στο ισόγειο...»*], όχι μόνο διαβιώνει, χωρίς να δημιουργεί χρέη –τα οποία «θα έτρωγαν» τις κάποιες ελάχιστες καταθέσεις που έχουν «...χωρίς να τις πειράζουν... για “ώρα ανάγκης” ή για να “φύγουν” με αξιοπρέπεια–, σχεδόν αποκλειστικά [*«εκτός αν έχουμε κανένα παρατράγουδο, κανένα γιατρό... και ξεφεύγουμε και, τότε, έχουμε ανάγκη κανένα δανεικό... από μια φίλη μου από την εκκλησία... που και αυτό αμέσως της το δίνω με το που πληρώνομαι αρχές του μήνα»*], ή «δεν έχω να φτιάξω ένα δόντι...»] με τη μηνιαία σύνταξη των 680 ευρώ που διαθέτει, αν δεν υπολογίσει κανείς τις προμήθειες τροφίμων που κερδίζει ο Γιώργος με την ευκαιριακή δουλειά του στη λαϊκή αγορά ως «βοηθός στον πάγκο» ενός φίλου του, πατατοπαραγωγού [*«όποτε έχει ανάγκη με φωνάζει να βάλω ένα χεράκι»*], αλλά προσπαθεί και να στηρίξει την οικογένεια της κόρης του, που αδυνατεί «να τα βγάλει πέρα» υπό το βάρος της οικονομικής κρίσης.

Εδώ και πολλά χρόνια, υπήρξαν μόνιμοι και πρόσφοροι πληροφορητές μου στις έρευνες που διεξάγω πάνω στους μετασηματισμούς που πλήττουν τις λαϊκές τάξεις, ενώ, αυτή τη φορά, αποτέλεσαν οι ίδιοι αντικείμενο της (παρούσας) έρευνάς μου γύρω από τους κοινωνικά προσδιορισμένους τρόπους διαχείρισης των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης. Αποδεδειγμένη από τη συνέντευξη με τη Φανή, της οποίας αποτελούσε προϊόν και αντικείμενο¹, η δημοσίευση, εδώ², του καταμερισμού των μηνιαίων εξόδων του ζευγαριού, του οποίου την επιμέλεια έχει η Φανή αποκλειστικά, μπορεί να αντιμετωπισθεί ως υλικό για σεμιναριακού τύπου άσκηση τόσο στο επίπεδο της παιδαγωγικής της επιστημονικής έρευ-

1. Η συνέντευξη αυτή θα δημοσιευθεί, όπως και όλη η έρευνα, στο βιβλίο N. Panayotopoulos & Fr. Schultheis (dir.), *Un monde renversé*, Παρίσι: L'Harmattan, εκδοχή του οποίου θα κυκλοφορήσει από τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια, στη σειρά *Κοινοί Τόποι*.

2. Βλ., στο ίδιο άρθρο, σσ. 45 και 49.

Μια πολύ εύθραυστη ισορροπία

Με τον Πέτρο γνωριζόμαστε από μικρά παιδιά. Στην παιδική μας ηλικία βλέπομασταν συνήθως τα καλοκαίρια, σε μια παραθαλάσσια περιοχή της Αττικής, στην οποία παραθερίζαμε με τους παππούδες μας, ενώ, αργότερα, την περίοδο πριν και μετά τις πανελλαδικές εξετάσεις, κάναμε περισσότερη παρέα, είχαμε μάλιστα και τον ίδιο καθηγητή μαθηματικών, που μας έκανε «ιδιαίτερα». Ο Πέτρος δεν ήταν από τα παιδιά που δήλωναν σαράντα σχολές στο μηχανογραφικό τους δελτίο· για εκείνον η αρχιτεκτονική ήταν μια συνειδητή επιλογή, βασισμένη σε μια «*επιθυμία ενασχόλησης με έναν χώρο δημιουργικό*», η οποία έγινε πραγματικότητα στην Αρχιτεκτονική Σχολή της Θεσσαλονίκης, απ' όπου και αποφοίτησε το 1998. Ακολούθησε η διδακτορική διατριβή με αντικείμενο: «*το ψηλό κτήριο στην Ευρώπη και την Ελλάδα*». Κατά τη διάρκεια των σπουδών του, ο Πέτρος γνώρισε και τη σημερινή του σύζυγο, αρχαιολόγο με μεταπτυχιακές και διδακτορικές σπουδές στον τομέα της Αρχαιοβοτανικής και με καταγωγή από τη Βόρειο Ελλάδα.

Η γνωριμία μου με τον Πέτρο δεν είναι συγκυριακή, αφού βασίζεται σε μια παλιά οικογενειακή φιλία που ξεκίνησε πριν από τρεις γενιές σε μια ιδιαίτερα δύσκολη περίοδο της ελληνικής ιστορίας. Οι παππούδες μας, γεωπόνος ο δικός του, φυσικός ο δικός μου, γνωρίστηκαν στη Σχολή Πυροβολικού κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής τους θητείας. Τους ένωσαν οι προοδευτικές, «αριστερές» αντιλήψεις, το αλβανικό μέτωπο και η επιστημονική και ταυτόχρονα «λόγια» προσέγγιση μιας, κατά τα άλλα, δύσκολης ζωής με αρκετά βιοποριστικά προβλήματα. Ως επισφράγιση της αδερφικής τους φιλίας, ο παππούς μου βάφτισε τον μεγαλύτερο γιο του φίλου του και πατέρα του Πέτρου. Μαζί με κάποιους ακόμα στενούς φίλους, κανείς από τους οποίους δεν υπάρχει πια, δημιούργησαν μια «μυθική», στον περίγυρό μας, αντρική παρέα πολιτικά στρατευμένων επιστημόνων, με ιδιαίτερη αδυναμία στον Βάρναλη, από την οποία τόσο ο Πέτρος όσο και εγώ, ως τα μεγαλύτερα

εγγόνια τους, έχουμε την τύχη να διατηρούμε ζωηρές αναμνήσεις. Η παρέα παρέμεινε δεμένη ως το τέλος, μεγαλώνοντας τα παιδιά της, όχι χωρίς οικονομικές δυσκολίες, σε σπίτια με λίγα δωμάτια και πολλά βιβλία και με την αταλάντευτη –για πολλούς στα όρια της «ξεροκεφαλιάς»– πεποίθηση ότι δεν υπάρχει αναξιοπρεπέστερη συμπεριφορά από την αναμονή σε εισόδους βουλευτικών γραφείων και την αποδοχή του κρατικού «τίτλου» του αντιστασιακού και της συνεπακόλουθης «σύνταξης».

Ο παππούς του Πέτρου καταγόταν από τα Κύθηρα αλλά η οικογένειά του έζησε στη Μ. Ασία και στην Αλεξάνδρεια. Μετά τον πόλεμο, εργάστηκε ως γεωπόνος ενώ ταυτόχρονα ασχολήθηκε με τη μετάφραση και την επιμέλεια εκλαϊκευμένων επιστημονικών σειρών από την ιταλική γλώσσα την οποία κατείχε πολύ καλά. Απέκτησε δύο γιούς, εκ των οποίων ο ένας είναι σήμερα καθηγητής φαρμακολογίας σε ένα περιφερειακό πανεπιστήμιο και ο άλλος, ο πατέρας του Πέτρου, επίσης γεωπόνος, με ειδικότητα στην αρχιτεκτονική τοπίου, εργαζόταν μέχρι πρόσφατα ως ελεύθερος επαγγελματίας ενώ είχε ασχοληθεί ενεργά και με τον συνδικαλισμό όντας μέλος της Γ.Ε.Μ.¹, από την οποία αποσύρθηκε αργότερα, λόγω «απογοήτευσης» και επειδή, όπως συχνά δηλώνει ο ίδιος, «*δεν ήθελε να εξαργυρώσει την ιδεολογία του*», στάση που είχε προφανώς «κληρονομήσει» από τον δικό του πατέρα. Η μητέρα του Πέτρου εργαζόταν ως γραμματέας και η μικρότερη αδερφή του τελείωσε το Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, έκανε μεταπτυχιακές σπουδές και, στη συνέχεια, έδωσε εξετάσεις στη Ε.Σ.Δ.Δ. (Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης), την οποία και τελείωσε, εξασφαλίζοντας, έτσι, μια αμφισβητούμενη, με βάση τα σημερινά δεδομένα, επαγγελματική αποκατάσταση.

Η εκτενής αναφορά μου στις κοινές μας καταβολές, που φτάνουν τόσο πίσω, και ιδιαίτερα στη ζωή του παππού του Πέτρου, από τον οποίο πήρε εξάλλου και το όνομά του, γί-

1. Πρόκειται για τη Γνωμοδοτική Επιτροπή Μελετών (Γ.Ε.Μ.) που υπαγόταν στο Υ.Π.Ε.ΧΩ.Δ.Ε. και ήταν αρμόδια για την εισήγηση νομοθετικών και διοικητικών μέτρων καθώς και για την εκδίκαση ενστάσεων σχετικά με τις αναθέσεις μελετών.

Διπλός καταναγκασμός

«Δεν αντέχω άλλο· κάθε πρωί με το ίδιο συναίσθημα, με την ίδια διάθεση, να μην ανοίξω το φαρμακείο. Ερχονται κάθε μέρα και πιο πολλοί και ζητάνε φάρμακα και δεν έχουν χρήματα... Ξέρεις πώς νιώθω; Σαν να έχω τη ζωή τους στα χέρια μου, σαν να εξαρτάται από μένα η ζωή τους. Και τι να κάνω... Δεν μπορώ πια να τους τα δίνω τζάμπα, έχω κι εγώ μεγάλος χρέος. Εγώ φταίω: σ' εμένα καταλήγουν οι "μεγάλες πολιτικές" του υπουργείου... Λειτουργώ σαν κυματοθραύστης... Ξέρεις πόσο κακό μου κάνει στην υγεία; Φεύγω το μεσημέρι και είμαι σε κατάθλιψη... Κάθε μέρα και περισσότεροι, κάθε μέρα και εντονότερα... Κάθομαι και σκέφτομαι τι ήλπιζα όταν σπούδαζα και λέω: "πού έφτασα και τι κάνω..."».

Γυναίκα, 43 ετών, φαρμακοποιός

Η Αλεξάνδρα μεγάλωσε σε μικροαστική οικογένεια. Ο πατέρας της ήταν δημόσιος υπάλληλος, με πανεπιστημιακή μόρφωση (απόφοιτος Νομικής Σχολής), που, με τον καιρό, εξελίχθηκε και κατέλαβε μια πολύ καλή θέση στον τομέα του (έφορος στο Υπουργείο Οικονομικών). Η μητέρα της, πολύ νέα, τραυματίστηκε σοβαρά σε αυτοκινητικό δυστύχημα και, έκτοτε, αντιμετώπιζε διάφορα προβλήματα υγείας και ακολούθησε μακροχρόνιες θεραπείες στα νοσοκομεία. Ωστόσο, έπρεπε να μετακινούνται από πόλη σε πόλη εξαιτίας της δουλειάς του πατέρα. Η Αλεξάνδρα πέρασε από πολλά διαφορετικά σχολεία της επαρχίας μέχρι να καταλήξει στην γ' γυμνασίου σε εκείνο της γειτονιάς της, στα δυτικά προάστια της Αθήνας. Τα χρόνια της εφηβείας τα έζησε εκεί, σε ένα μεγάλο σπίτι όπου έμεναν όλοι μαζί με τα αδέρφια της μητέρας της. Ήταν μοναχοπαίδι· οι προσδοκίες όλων στους ώμους της.

Γενικότερα, διαβάζει πολλά λογοτεχνικά βιβλία και παρακολουθεί την τέχνη όσο της επιτρέπει ο χρόνος. Της το έμαθε ο θείος της, ο αδελφός της μητέρας της, ο μόνος στο συγγενικό της περιβάλλον με συγκεκριμένη πολιτική τοποθέτηση στον αριστερό χώρο, τοποθέτηση που του κόστισε εξορία, φυλακή και βασανιστήρια. Όταν εγκαταστάθηκε οριστικά η οικογένεια στην Αθήνα εκείνος έγινε η παρέα της Αλεξάνδρας σε κουβέντες και προβληματισμούς που ξέφευγαν από τα συνηθισμένα και την έπαιρνε μαζί του σε βιβλιοπωλεία, θέατρα, συναυλίες.

Όταν η Αλεξάνδρα κλείστηκε στο δωμάτιό της, για να αρχίσει την προετοιμασία για τις πανελλήνιες εξετάσεις, είπε ότι από εκεί θα έβγαινε μόνο γιατρός. *«Μη νομίζεις, δεν είμαι ευφυής, αλλά έχω πείσμα»*, λέει η ίδια. Την ιατρική την ξεχώρισε ανάμεσα σε τρεις επιλογές που είχε για τον εαυτό της: της άρεσε η αρχαιολογία, η αρχιτεκτονική, η ιατρική, με αυτή τη σειρά. Αρχικά, η αρχαιολογία αποκλείστηκε γιατί έπρεπε να πάει στο εξωτερικό και να έχει πολλά χρήματα για να την ασκήσει με τον τρόπο που ήθελε. Έπειτα, για την αρχιτεκτονική, κατάλαβε εγκαίρως ότι στην Ελλάδα δεν μπορεί να έχει επαγγελματική άνοδο σε έναν κλάδο όπου εκείνη θα έμπαινε «ουρανοκατέβατη», δεδομένου ότι από την οικογένειά της δεν είχε καμιά πρόσβαση σε αυτόν τον κλειστό, κατά βάση, επαγγελματικό χώρο. Έτσι, η ιατρική άφηνε περισσότερες πιθανότητες για μια καλύτερη θέση, ανεξάρτητα από τη σκληρή δουλειά που προϋπέθετε. Και οι τρεις επιλογές της αποκαλύπτουν τη ροπή προς επαγγέλματα με κύρος. *«Ναι, πράγματι...», αλλά δεν ξέρω γιατί, δεν αναρωτήθηκα ξανά από τότε που αποφάσισα να σπουδάσω, άλλωστε, δεν προλαβαίνω έκτοτε»*. Στα φοιτητικά της χρόνια, οργανώθηκε και τοποθετήθηκε δυναμικά στον αριστερό χώρο, όπου παραμένει μέχρι σήμερα, και θεωρεί ότι υπερασπίζεται τις πεποιθήσεις της μέσα από τον τρόπο που ασκεί την ιατρική.

Η Αλεξάνδρα έγινε γενική χειρουργός. Συναντηθήκαμε, πρώτη φορά, σε μια μεγάλη παρέα γιατρών που έφεραν

Ο «κύκλος των χαμένων»... προσδοκιών

Γνώρισα τη Χριστίνα το 2009 σε μια διαδικασία δηλωτική των κοινών ανησυχιών μας, σε μια απογευματινή έκτακτη γενική συνέλευση του Συλλόγου Εκπαιδευτικών στον οποίο ανήκαμε και οι δυο τη χρονιά εκείνη, η Χριστίνα ως νηπιαγωγός, εγώ ως δασκάλα. Δεν θα ξεχάσω ποτέ την παρέμβασή της που, ενώ έθιγε με έναν πολιτικό καταγγελτικό λόγο τα προβλήματα στην εκπαίδευση, την ίδια στιγμή, συνδεδεμένη με τη χαμηλών τόνων εικόνα της, ανέδυε ένα ύφος αλλιώτικο από τα συνηθισμένα στις συνελεύσεις των εκπαιδευτικών. Έκτοτε, η σχέση μας επιβεβαιώνει εκείνα τα πρώτα σημάδια αλληλοεκτίμησης, τα οποία έθεσαν τις βάσεις μιας πολύ στενής φιλικής σχέσης.

Η Χριστίνα, 29 χρονών σήμερα, γεννήθηκε και μεγάλωσε σε περιοχή των δυτικών προαστίων της Αθήνας. Μοναχοπαιδί και ιδιαίτερος συναισθηματικά δεμένη με τους γονείς της, μεγάλωσε σε ένα προστατευμένο περιβάλλον. Άριστη μαθήτρια, κατά τη διάρκεια της σχολικής της πορείας, αποφοίτησε από το Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία της Αθήνας με βαθμό: «άριστα», ενώ ολοκλήρωσε επίσης με «άριστα» και τις μεταπτυχιακές της σπουδές στο ίδιο τμήμα, στο πρόγραμμα με τίτλο: «Εκπαίδευση και Ανθρώπινα Δικαιώματα» και, ειδικότερα, «Εκπαίδευση και Κοινωνικές Διακρίσεις».

Ο σπουδαστικός και επαγγελματικός προσανατολισμός της είναι δηλωτικός του ιδεαλισμού της για ό,τι η διδασκαλία συμπυκνώνει στα μάτια της. Η Χριστίνα δηλώνει πως μοναδικό της κίνητρο αποτελούσε η αγάπη της για τα παιδιά [*«...όταν ξεκίνησα να σπουδάζω, σκεφτόμουν ότι θα δούλευα με τα παιδιά, τόσο απλά, τίποτε περισσότερο...»*]. Αν και η πρώτη επιλογή της στο μηχανογραφικό δελτίο ήταν το Χημικό, και το Τμήμα των Νηπιαγωγών ήταν η δεύτερη, σε κάθε περίπτωση, η διδασκαλία ήταν αυτή που την ενδιέφερε όταν θα τελείωνε. Τις μεταπτυχιακές της σπουδές τις έκανε, γιατί ένιωθε, και νιώθει ακόμη, την ανάγκη να είναι *«όσο το δυνατόν πιο άρτια και όσο πιο καλά εκπαιδευμένη γίνεται στη δουλειά»* της, ώστε τα παιδιά να μπορούν να αποκομίσουν το *«μέγιστο δυνατό»* από το σχολείο.

Στην εφηβεία ήρθε σε επαφή με τη μεγάλη της αγάπη, τη μουσική. *«Μελαγχολική εκ φύσεως»*, όπως η ίδια δηλώνει,

μεγαλωμένη σε ένα περιβάλλον που χαρακτήριζε τις ιδέες και τις απόψεις της *«ουτοπικές»*, έπρεπε να βρει έναν τρόπο να εκφραστεί και να *«διοχετεύσει το συναισθημά της»*. Έτσι, ξεκίνησε κιθάρα και, προ πενταετίας, κλασικό τραγούδι. Μάλιστα, δεν δίστασε να εκφράσει την επιθυμία της να ασχοληθεί με το τραγούδι και επαγγελματικά, γεγονός που την έφερε σε σύγκρουση με τους γονείς της, παρά τα καλλιτεχνικά τους ενδιαφέροντα. Τώρα, πιστεύει πως, πια, δεν προλαβαίνει, *«σε πείσμα, όμως»*, ασχολείται ερασιτεχνικά και *«ας μην εργαστεί ποτέ πάνω σε αυτόν τον τομέα»*, γιατί, όπως αναφέρει: *«κάπως πρέπει να ανασαίνουμε, να εκφράζουμε τις σκέψεις μας, αυτές που δεν τολμάμε να πούμε ανοιχτά»*. Βέβαια, δεδομένων των τωρινών οικονομικών της αποδοχών, δεν γνωρίζει για πόσο ακόμη θα μπορεί να συνεχίσει τις σπουδές της (στο τραγούδι).

Πολιτικά, δραστηριοποιήθηκε, για πρώτη φορά, μέσω του συλλόγου εκπαιδευτικών στην περιφέρεια στην οποία εργάζεται ως αναπληρώτρια, δίχως συγκεκριμένη κομματική τοποθέτηση, αλλά με αριστερή ιδεολογική κατεύθυνση. Τονίζει ότι: *«...για πρώτη φορά αισθάνθηκα ότι μπορώ να προσφέρω στο εδώ και τώρα, πρακτικά, στη σκληρή καθημερινότητα... Ο σύλλογος ήταν, για μένα, το δεύτερό μου σπίτι, γιατί εκεί γνώρισα ανθρώπους οραματιστές, ιδεολόγους, αγωνιστές»*.

Ο πατέρας της, ανάμεσα σε πολλά άλλα επαγγέλματα, δούλεψε για 35 χρόνια σε τράπεζα, από την οποία συνταξιοδοτήθηκε ως διευθυντής. Άρχισε από πολύ μικρός να δουλεύει για να υποστηρίξει την ανατροφή των δυο μικρότερων αδελφών του, με αποτέλεσμα να φοιτήσει με καθυστέρηση στο σχολείο. Το όνειρό του ήταν να γίνει πολιτικός μηχανικός, όμως, δεν τα κατάφερε, καθώς, όταν έδωσε εξετάσεις για το πολυτεχνείο, το προηγούμενο βράδυ είχε βάρδια ως αστυνομικός, θέση από την οποία, λίγο αργότερα, παραιτήθηκε. Παντρεύτηκε με τη μητέρα της Χριστίνας στα 39 του. Πολιτικά δραστηριοποιημένος, συνδικαλιστής της Δ.Α.Κ.Ε. για αρκετά χρόνια, κατέληξε να παραιτηθεί λόγω απογοήτευσης από την αναξιοπιστία συνδικαλιστών του χώρου, χωρίς να αναιρέσει την ιδεολογική του κλίση προς τη δεξιά. Συνταξιούχος πλέον, βρίσκει επιτέλους χρό-

Μια ζωή που... «εξανεμίζεται»

Γνωριζόμαστε με τη Ναταλία δεκαοκτώ χρόνια. Είναι και εκείνη εκπαιδευτικός. Τα τελευταία τρία χρόνια, δουλεύει σε μια «αποκεντρωμένη υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας», στο ΚΕ.Δ.Δ.Υ. (Κέντρο Διαφοροδιάγνωσης, Διάγνωσης και Υποστήριξης ατόμων με ειδικές και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες). Γεννήθηκε και μεγάλωσε σε ένα προάστιο της δυτικής Αθήνας από γονείς που κατάγονταν από φτωχές οικογένειες της επαρχίας αλλά, χωρίς βοήθεια από αυτές, κατάφεραν να αναρριχηθούν κοινωνικά και να συνταξιοδοτηθούν από υψηλόβαθμες θέσεις του Δημοσίου. Επιπρόσθετα, αξίζει να σημειωθεί ότι η μητέρα της έδωσε κρυφά από τους γονείς της εξετάσεις στη Νομική και κατόρθωσε να την ολοκληρώσει εργαζόμενη ως νοσοκόμα, ενώ ο πατέρας της «τελείωσε το γυμνάσιο άυπνος, δουλεύοντας στο φούρνο του πατέρα του» και μπήκε σε Στρατιωτική Σχολή. Εργατικοί και οι δύο, με πίστη στην προσωπική ευθύνη, διόλου αποσταθεροποιημένοι, αλλά, αντίθετα, άκαμπτος ο πατέρας και συνεκτική η μητέρα στη θεώρηση του κόσμου, ακλόνητα φιλελεύθεροι δεξιοί στην πολιτική τους τοποθέτηση, με μεγάλο ενδιαφέρον ο πατέρας για την ιστορία και η μητέρα για την τέχνη, μεγάλωσαν τα παιδιά τους σε ένα άνετο μεν οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλον, με πνεύμα οικονομίας δε και μετριοπάθειας. Στους εκπαιδευτικούς τους προσανατολισμούς προσπάθησαν να τα στηρίξουν ενεργά, με οδηγό την εξασφάλιση του εργασιακού τους μέλλοντος. Τους έλεγαν πάντα, τονίζει η Ναταλία, ότι: «η επένδυση στην εκπαίδευσή σας είναι το μόνο εφόδιο που μπορούμε να σας δώσουμε και με το οποίο μπορείτε να προχωρήσετε στη ζωή, όπως προχωρήσαμε εμείς».

Η Ναταλία σκεφτόταν μέχρι το τέλος του γυμνασίου το επάγγελμα της γιατρού ή της βιολόγου, προοπτική που ενίσχυε η οικειότητα, λόγω της εργασίας της μητέρας της, με το νοσοκομειακό περιβάλλον και με ανθρώπους με αναπηρία. Λόγω, ωστόσο, μιας έντονης ματαιώσης που βίωσε στην α' λυκείου με τη φυσική και τα μαθηματικά, τελικά, οδηγήθηκε στην τρίτη δέσμη. Πέρασε στο Τμήμα Φ.Π.Ψ. (Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας) Αθηνών και, κατόπιν, με προσανατολισμό τη φροντίδα ανθρώπων με ει-

δικές ανάγκες, φοίτησε σε μεταπτυχιακό πρόγραμμα ειδικής αγωγής.

Η Ναταλία ποτέ δεν έκανε δουλειές «του ποδαριού» ούτε βίωσε ποτέ τον εαυτό της ως έρμαιο της αναγκαιότητας (έκανε πάντα αυτά που ήθελε), καθώς, όπως αναφέρει: «η οικογένειά μου αποτελούσε και αποτελεί πηγή δύναμης για μένα. Έχω διαρκή στήριξη ηθική, ψυχολογική και οικονομική». Γι' αυτό, αναζητούσε εργασία στοχεύοντας στην ενδυνάμωση των επαγγελματικών εφοδίων που απαιτούσε η πλήρωση της θέσης της ειδικού παιδαγωγού στη δημόσια εκπαίδευση. Ο προσανατολισμός της προς το Δημόσιο, έχοντας ως πρότυπα εργαζομένων τους γονείς της, σήμαινε για τη Ναταλία ασφάλεια και αυτονομία.

Επειδή οι γονείς εργάζονταν χωρίς να έχουν τη συγγενική στήριξη στη φύλαξη του παιδιού, η Ναταλία θυμάται με μεγάλη ευχαρίστηση την παρουσία της νηπιαγωγού της (από 18 μηνών μέχρι 6 ετών) που παρομοιάζει, χαρακτηριστικά, με «φωτιά που καίει μέσα μου, ακόμη και τώρα». Ο ίδιος λόγος, η εργασία των γονιών, εξηγεί τη φοίτησή της, τις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού, σε ιδιωτικό σχολείο, από το οποίο η εμπειρία της δεν ήταν θετική. «Πάντα ένωθα "εκτός", ένωθα μειονεκτικά, γιατί ήμουν κοινωνικοοικονομικά κατώτερη, αλλά αντιλαμβανόμουν ταυτόχρονα την κενότητα και την ματαιότητα στα φανταχτερά ρούχα των άλλων παιδιών». Από τη μία, λοιπόν, η νηπιαγωγός, «ένας ανοικτός και προσοδευτικός άνθρωπος που έζησε το Μάη του '68 στο Παρίσι», λειτουργεί ως ζωηρή αντίστιξη στο συμπαγές οικογενειακό της περιβάλλον, από την άλλη, το πέρασμά της από το ιδιωτικό και η απαρέσκειά της για ό,τι εκπροσώπωσε αναδεικνύουν τα όρια της κοινωνικής της θέσης. Η συμπλοκή αμφοτέρων συμβάλλει δυναμικά στη διαμόρφωση της ταυτότητας της Ναταλίας.

Κατά τη διάρκεια της εφηβείας της, αρχίζει η συναναστροφή της με ένα κοινό, και στις δυο μας, φιλικό πρόσωπο. Η πολύχρονη σχέση της μαζί του την εντάσσει σε έναν ευρύτερο κύκλο συναναστροφών που θα μπορούσε να περιγραφεί ως ταξικά υποδεέστερος, εργασιακά και υπαρξιακά ανασφαλής, κινηματικά ενεργός, μορφωτικά ανήσυχος, και την μολιάζει πολιτικά και ηθικά με μια ελευθεριακή

Το «επιχειρηματικό ήθος» στην επιβίωση του επιχειρείν

Ο Ανδρέας είναι ένας μικρομεσαίος νεαρός επιχειρηματίας, 35 ετών, που δραστηριοποιείται στον τομέα των κατασκευών. Είναι ο σύντροφος μιας φίλης μου και τον γνώρισα πριν δυο χρόνια. Τον τελευταίο χρόνο, τον έβλεπα όλο και πιο προβληματισμένο, καθώς οι δουλειές του δεν πήγαιναν καλά. Σκέφτηκα να του πάρω τη συνέντευξη αυτή όταν τον είδα, ένα απόγευμα, να φεύγει αγχωμένος, ενώ πίναμε τη μπίρα μας, να πάει να φέρει από το αυτοκίνητο κάποιες επιταγές που είχε αφήσει εκεί. Φοβήθηκε μην του σπάσουν, πάλι, το αυτοκίνητο και τις πάρουν. Όταν επέστρεψε, κάθισε, άρχισε να φυλλομετράει τις επιταγές και μου είπε: *«κοίτα εδώ: 50.000€, 30.000€, 80.000€... είναι όλες ακάλυπτες, δεν θα πάρω τίποτα από αυτά»*. Τα μετρητά που είχε επάνω του έφταναν απλώς, να πληρώσουν το ποτό του, γεγονός που φέρνει σε δύσκολη θέση κάποιον που θεωρεί πρόπον να κερνάει πάντα όλη την παρέα.

Ο Ανδρέας έχει αναλάβει, σε συνεργασία με τον πρώτο του εξαδέλφο, μια επιχείρηση που έχει ως αντικείμενο κατασκευές κτηρίων και ξυλουργικά, την οποία ίδρυσε ο πατέρας του το 1965 μαζί με τον αδελφό του. Ο πατέρας του Ανδρέα, άνθρωπος συντηρητικός και παλαιών αρχών, κατάγεται από τη Σαντορίνη και προέρχεται από εύπορη οικογένεια εμπόρων. Στη Σαντορίνη, όπως μας λέει, υπήρχαν αρκετά εργοστάσια που παρήγαν κυρίως πελτέ και κρασί. Ο παππούς του Ανδρέα προμήθευε τα μπακάλικα της Σαντορίνης με τα προϊόντα αυτά, τα οποία έπαιρνε από τα εργοστάσια. Αν και κατάφεραν να επιβιώσουν μετά τη μεγάλη καταστροφή, που προκάλεσε ο σεισμός του 1956, ξαναφτιάχνοντας το σπίτι και το μαγαζί τους, που καταστράφηκαν ολοσχερώς, δεν μπόρεσαν να αντιμετωπίσουν ένα τυχαίο γεγονός, μια πλημμύρα στις αποθήκες τους λόγω υδραυλικής ζημιάς, και, έτσι, αναγκάστηκαν να πουλήσουν όλη την περιουσία τους, σε χαμηλές τιμές –λόγω της καταστροφής από το σεισμό– και να έρθουν στην Αθήνα. Με τα χρήματα που είχαν, άνοιξαν ένα μπακάλικο *«ίσα-ίσα για να συντηρούν την οικογένεια»*. Ο πατέρας του Ανδρέα τελείωσε το νυχτερινό λύκειο, πήγε φαντάρος, και, στη συνέχεια, δούλεψε σε έναν θείο του, που είχε ξυλουργείο. Εκεί έμαθε

την τέχνη και, στη συνέχεια, άνοιξε την επιχείρησή του: *«του έδωσε κάποια χρήματα η γιαγιά, που είχε μαζέψει από το μπακάλικο, χρώσταγε κιόλας τα μηχανήματα, νέος ήταν, και ξεκίνησε τη δουλειά...»*.

Ο Ανδρέας γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Αθήνα, τελείωσε το γενικό λύκειο και, στη συνέχεια, πήγε σε ιδιωτική σχολή για σπουδές στη διακόσμηση, industrial design, εσωτερική και εξωτερική διακόσμηση σε κτήρια. Σε αντίθεση με τον αδελφό του, η δουλειά του πατέρα του του άρεσε πολύ και ήθελε να συνεχίσει την οικογενειακή επιχείρηση. Ωστόσο, είχε δώσει εξετάσεις και στο Πολυτεχνείο, για την Αρχιτεκτονική Σχολή, αλλά δεν πέρασε και δεν ξαναπροσπάθησε. Παρά το γεγονός ότι είχε σπουδάσει, όταν μπήκε στην επιχείρηση του πατέρα του, μαθήτευσε δίπλα στους τεχνίτες ξυλουργούς, οι οποίοι τώρα είναι υπάλληλοί του, κάνοντας χειρωνακτική εργασία και μαθαίνοντας, έτσι, τη δουλειά σε όλα της τα στάδια: από την παραγωγή έως τη διαχείριση.

Όλα τα προηγούμενα χρόνια, η οικογενειακή αυτή επιχείρηση επέτρεπε στον Ανδρέα και την οικογένειά του να έχει μια αρκετά άνετη ζωή. Αυτή τη στιγμή, όμως, όπως ομολογεί, έχει οικονομικό πρόβλημα, *«όπως έχει ένας υπάλληλος»*, και προσπαθεί σκληρά να κρατήσει την επιχείρησή του. Η δύσκολη κατάσταση για εκείνον ξεκίνησε από το 2008, ενώ τη χρονιά του 2011 τη χαρακτηρίζει ως τη δυσκολότερη της ζωής του. Πιο αναλυτικά, η επιχείρησή του συνεργαζόταν κυρίως με κατασκευαστές, οι οποίοι, καθώς δεν πληρώνονταν, δεν μπορούσαν να πληρώσουν και τον ίδιο για τις εργασίες που είχε προσφέρει και, έτσι, βρέθηκε στα χέρια του ένα σύνολο ακάλυπτων επιταγών. Ταυτόχρονα, οι τράπεζες σταμάτησαν να δίνουν και δάνεια σε ιδιώτες αλλά και βοηθήματα σε επιχειρήσεις έναντι επιταγών που κρατούσαν οι ίδιες. Έπειτα, το 80% των επιχειρήσεων-πελατών του που του χρωστούν χρήματα έχει μπει στο άρθρο 99 που αφορά την ελεγχόμενη πτώχευση, πράγμα που σημαίνει ότι οι εταιρείες αυτές που πτωχεύουν πληρώνουν με διακανονισμούς πρώτα τους μεγάλους οφειλότες, με τα περιουσιακά στοιχεία που έχουν, δηλαδή τις τράπεζες, κι έπειτα τους

Η απύσχα παρουσία

«Εμείς φύγαμε πριν από 16 χρόνια από το μέρος μας και ήρθαμε στη Ελλάδα για να ζήσουμε καλύτερα... Ουσιαστικά, στην οικογένειά μου, αυτό έχει γίνει τρεις φορές: πρώτα με τους παππούδες μου, που έφυγαν από την Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, μετά με τους γονείς μου, που επέστρεψαν στην Ελλάδα, και τώρα θα αναγκαστούμε κι εμείς να φύγουμε ξανά. Άσε, τραγική ειρωνεία. Νιώθω σαν να επαναλαμβάνεται διαρκώς το ίδιο πράγμα! Η προσπάθειά μας, που ξεκίνησε πριν από 16 χρόνια, για ένα καλύτερο μέλλον στην Ελλάδα, δεν φαίνεται να γίνεται πραγματικότητα. Θα αναγκαστούμε να μεταναστεύσουμε πάλι, ξαναζούμε την ίδια ιστορία σε άλλο μέρος».

Φοιτήτρια Φιλοσοφικής Σχολής, 22 ετών

Η υπό μορφή μονολόγου παρουσίαση του διαλόγου μας με την Ιωάννα –φοιτήτρια σε Ελληνικό Πανεπιστήμιο, νεαρή «αλλοδαπή», η οποία περιμένει από μέρα σε μέρα να εκδοθεί η επίσημη απόφαση για την ελληνική ιθαγένεια την οποία έχει από χρόνια ζητήσει-, που ακολουθεί, επιλέχθηκε προκειμένου να γίνει περισσότερο αισθητή, μέσα και μέσω του ό,τι φανερώνει και προδίδει ο «κατακτημένος» από την ερευνητική σχέση λόγος της, η καταλυτική δράση που μπορεί να ασκήσει η ίδια η κοινωνιολογική έρευνα ως ανάλυση και ως αυτοανάλυση.

Πράγματι, δεδομένου ότι οι κατηγορίες (κοινωνικές, οικονομικές, πολιτισμικές, ηθικές, με μια λέξη «πολιτικές») μέσω των οποίων σκεπτόμαστε τη μετανάστευση και, γενικότερα, τον κοινωνικό και πολιτικό μας κόσμο, αποτελούν, αντικειμενικά (δηλαδή, χωρίς να το θέλουμε και να το γνωρίζουμε), εθνικές, και, ενίοτε, εθνικιστικές κατηγορίες, τότε, θα μπορούσαμε, χωρίς δυσκολία, να διακρίνουμε τη βασική αρετή αυτού του μονολόγου, η οποία δεν είναι άλλη από αυτή της συμβολής στην ανάλυση των ερεβωδών περιοχών του ασυνειδήτου μας, στην αντικειμενικοποίηση της «κρατικής σκέψης», δηλαδή, αυτής της μορφής σκέψης η οποία αντανακλά, μέσω των νοητικών δομών που ενεργοποιεί η Ιωάννα στο μονόλογό της, τις δομές του κράτους που έγιναν σώμα της, τις πολιτικές δομές –με την ευρεία έννοια του όρου-, τις νοητικές κατηγορίες που δομούν τη σκέψη της Ιωάννας και αποτελούν εθνικές δομές που δρουν ως τέτοιες. Οι δομές αυτές είναι δομημένες δομές, υπό την έννοια ότι αποτελούν ιστορικά και κοινωνικά καθορισμένα προϊόντα, αλλά, επίσης, δομούσες δομές υπό την έννοια ότι προκαθορίζουν και οργανώνουν την αντίληψή της για τον κόσμο και, στη συνέχεια, τον ίδιο τον κόσμο της. Με άλλα λόγια, η διήγηση της Ιωάννας που ακολουθεί, προϊόν της κοινωνιολογικής έρευνας που μετασχηματίζεται σε κοινωνιοανάλυση, μάς καλεί να ανα-στοχασθούμε τον «αλλοδαπό» και το «μετανάστη», τη «μετανάστευση», αυτό το «καθολικό φαινόμενο», όπως έλεγε ο A. Sayad¹, το οποίο γίνεται πάντα αντικείμενο μιας τοπικής σκέψης και, στην περίπτωση μας, μιας σκέψης μέσα ένα έθνος-κράτος.

1. Βλ. A. Sayad, *La double absence: des illusions de l'émigré aux souffrances de l'immigré* (πρόλ.: P. Bourdieu), Παρίσι: Seuil, 1999, σσ. 135-159. Βλ. σχετικά, παρακάτω, στο ίδιο τεύχος, αναλυτικότερα, Ch. de Montlibert, «Les souffrances de l'émigré-immigré dans l'oeuvre d'Abdelmalek Sayad», σσ. 232-240.

Socioanalysis beyond borders: fieldwork in European sociology

If sociology is understood essentially as a «crisis science», this is not due to the fact that one gladly falls back on it, in times of crisis, as a repair workshop in order to cushion the social impact of dysfunctions of the economic system or of mistaken political decisions and their consequences.

It is rather the case that central sociological concepts, such as «habitus», i.e. «the ensemble of social structures internalized or incorporated by the individual», are never as empirically clear and comprehensible as in times of crisis. Discontinuities and contradictions arise between the durable dispositions of «habitualized practices», which reflect social normality and have proved their worth before the occurrence of the crisis, and the, often, abrupt emergence of new relationships and their requirements.

The consequent discrepancy between routinized mental, moral and behavioural dispositions and the unfamiliar new conditions is accompanied by a loss of orientation in time and space and also in regard to personal identity and role, and is frequently a source of manifold suffering.

Such a crisis, penetrating the entire social context, or, as one used to say, «the social body», can accordingly be truly called a «collective disorientation», to borrow a term from the anamnesis of psychic pathologies. It can also be traced back to the distinctly sociological concept of «anomie» which, since Durkheim's pathbreaking study of suicide, is understood as the loss of reliable normative coordinates for orientation in the social world.

Since Durkheim, we know that rapid social change, for example in the form of a radical economic upheaval in both a downward and an upward direction, regardless of whether prosperity and welfare suddenly decline or increase, is accompanied by such disorienting consequences for the individuals concerned, and the related pathological symptoms of suffering from loss of orientation take on in extreme cases the form of «anomic suicide». But, according to Durkheim, they can also occur in the shape of a radical decline in the birth rate, as could be observed in exemplary fashion among the inhabitants of the former GDR after the fall of the Berlin Wall.

In view of a profound and multiform crisis of society on a global scale, sociology is at present more and more called upon to fulfil its role as a crisis science and to make the central hot spots of the crisis, whether they are located at home or abroad, the terrain of sociological research and diagnosis. After all, the handwork of sociology, in the sense of a «public sociology», consists not in waiting in the ivory tower until the burning issues of the time come to it or land on its desk for solution, but in undertaking a socioanalysis of social upheavals and their after-effects in confrontation with objective empirical circumstances, and also, specifically, with their subjective representations and interpretations by the individuals involved and acting within them.

While the processes of the so-called globalization, for example in the field of financial capital, are progressing at a furious speed and are reflected not least in the symptoms of crisis thematized above, social scientific research on these crises continues to be largely restricted to the national contexts and their sociologies in each case, even though the illusion is indulged in at big international conferences or in scientific collections of essays that a simple stringing together of contributions to a social issue from various national contexts opens up the path for cross-border scientific perspectives and «transnational» diagnoses.

In order to arrive at the long overdue international opening up of social scientific research and socio-critical analysis, the sociologist himself must first approach the relevant scenes of the events no matter how difficult the empirical work may turn out to be in view of his «foreignness» and not least of the often not inconsiderable problems of communication. This might, at first, appear to be an unnecessary handicap and tempt one to follow the good advice to «stick to one's trade» and be concerned with the home-made social issues of one's own country instead of wishing to play the uninvited prophet in foreign lands. But a weighty heuristic opportunity lies concealed behind the factor of «foreignness»: it is accompanied by «distance» to the apparently self-evident givens of the everyday

«The basic human rights I want, nothing more!»

It is 11 o'clock in the morning. Five people are sitting in the lounge of a hotel in the centre of Athens and begin an approximately one and a half hour long discussion on the social situation in Greece. Three of them are sociologists from the University of St. Gallen in Switzerland, who are travelling to a workshop of the Fondation Bourdieu on the island of Tinos and are taking advantage of the stopover in Athens to carry out several interviews on the present crisis with discussion partners of differing status, profession, age and gender. The contacts were organized by their Greek colleagues. This time they are sitting opposite two female teachers in their 40's who had agreed to participate in such a discussion. In the first few minutes, first contacts are made, names and courtesies are exchanged and the initial shyness about such contact without any previous acquaintanceship is overcome. The three sociologists from Switzerland briefly

outline the reason why they have come. They explain that on their way to Tinos they would like to witness with their own eyes and ears the testimony of Greek people on the present situation of the Greek population, instead of being content with the stereotype reports in the media at home, regardless of whether these are sympathetic or plaintive. After this introduction the discussion begins with a swift presentation of those present. The two Greek teachers depict their working conditions and the place where they work, which is not stated here in order to protect their anonymity. They then answer the opening question: «You are working in a school. Your work, how is it affected by the crisis?». Alexia sees her position as privileged, as she is working in a school financed with foreign funds, whereas her colleague Marina explains that she works in a «normal» school under the customary conditions in the country.

AN INTERVIEW WITH TWO TEACHERS

«I see a kind of depression which is not normal for a 14..., a 15-year-old kid.»

[...] **Marina:** I am working at a school, a high school. Actually, it's not in the centre, it's in a neighbourhood..., a very degraded area... where you find large percentages of unemployment, and... kids with serious problems. And, during the last couple of years, the last year actually, this was really the problem... I had the feeling that the problem was expanding; from day to day.

[...] **What are the signs when you say: «it expanded»? In which manner? What did you observe?**

Marina: I can give you a lot of examples. First of all ..., there are many kids, in proportion to other years, that are deprived of basic things. I know that there are at least eleven families in our school that the Association of Parents gives, eh, food and things to..., because they need..., they don't have..., they can't fulfil basic needs. I want to give you an example. You know how..., gym teachers, you know, they want the kids to wear a tracksuit.

So, our teacher, the gym teacher, said to a kid: «again? You don't wear your tracksuit? You're suspended» or «get out of the classroom!». And, a few days later, her father came, a working-class guy, you know, worn out face, worn out hands and everything... and said: «sorry, I can't... afford it». You know, when I tried to narrate this to a friend of mine who lives in northern suburbs of Athens, she didn't believe me. And she told me: «ah, come on..., you exaggerate. There are tracksuits which cost 7 euros». But I know he doesn't, he can't afford it. And we are also, we are taken by surprise, we don't know how to handle... [...] Actually, there are two problems. How can you know which are the families? You have to be very... sensitive not to insult. So, we know for eleven families, we don't know about the others. It's not easy to know. You can... Maybe you suspect but you cannot go and say: «come on...». [...] Of course, the basic needs are the first thing but, eh, you observe also a difference in the classroom.

Στοιχεία για την κατανόηση της κεφαλαιοκρατικής κρίσης

Η παγκόσμια καπιταλιστική κρίση, που άρχισε το 2007-2008 στις Η.Π.Α. και διαδόθηκε σε όλο τον ανεπτυγμένο κόσμο, όπως αποδεικνύεται πλέον και εκ των πραγμάτων, δεν είναι απλώς μια κρίση που περιορίζεται στον χρηματοπιστωτικό τομέα, αλλά μια βαθιά ιστορική κρίση του ακραίου καπιταλισμού που επιβλήθηκε προοδευτικά από τις αρχές της δεκαετίας του 1980¹.

Πρόκειται για την κρίση του νεοφιλελεύθερου μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης. Κάποιοι αναλυτές στον μαρξιστικό χώρο αναφέρονται στην «κρίση του καπιταλισμού» γενικά, αποφεύγοντας τη ρητή αναφορά στη νεοφιλελεύθερη φύση του σύγχρονου καπιταλισμού, πιστεύοντας ότι η κριτική τους καθίσταται, έτσι, πιο ριζοσπαστική, καθώς, ρητά, αφορά το σύστημα κι όχι μια συγκεκριμένη εκδοχή του. Ωστόσο, ο καπιταλισμός δεν υφίσταται ποτέ γενικά και αφηρημένα, αλλά πάντοτε ειδικά και συγκεκριμένα, δηλαδή ιστορικά. Οι γενικοί και διαχρονικοί νόμοι του καπιταλισμού εξωτερικεύονται διά μέσου κάποιων ρυθμιστικών κανόνων που είναι ιστορικά ευμετάβλητοι και επιτρέπουν την περιοδοποίησή του. Η κρίση του σύγχρονου καπιταλισμού είναι η κρίση του καπιταλισμού στη νεοφιλελεύθερη εκδοχή του.

Συνεπώς, το δίλημμα «κρίση του καπιταλισμού» ή «κρίση του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού» δεν υφίσταται, εκτός βέβαια κι αν αυτοί που επιλέγουν τον πρώτο χαρακτηρισμό υπονοούν ότι οποιαδήποτε καπιταλιστική διέξοδος από αυτήν τη μεγάλη κρίση είναι αδιανόητη. Σ' αυτή την περίπτωση, όμως, θα διαφωνήσουμε μαζί τους, κυρίως για μεθοδολογικούς λόγους. Η ανάλυση των νόμων του καπιταλισμού από τον Marx δεν επιτρέπει προφητείες και δεν είναι δουλειά ούτε της οικονομικής επιστήμης ούτε της φιλοσοφίας η προφητεία. Το *Κεφάλαιο* μάς επιτρέπει να αποκλείσουμε κάποια ενδεχόμενα και να πιθανολογήσουμε άλλα, όχι όμως και να προβλέψουμε με ακρίβεια την ιστορική εξέλιξη.

Στον αγγλοσαξονικό μαρξισμό, κυρίως, είναι αρκετά διαδεδομένη η άποψη ότι η παρούσα οικονομική κρίση προκύπτει από την πτώση τού ποσοστού του κέρδους. Σ' αυτό το άρθρο, δεν υιοθετούμε αυτήν την άποψη. Θα δείξουμε, αντίθετα, ότι η κρίση δεν προέρχεται από την πτώση του ποσοστού τού κέρδους, αλλά από άλλες αιτίες, χωρίς αυτό να υποδηλώνει απόκλιση από τη θεωρία των κρίσεων όπως αυτή διατυπώθηκε από τον Marx· κι αυτό όχι γιατί διεκδικούμε οποιαδήποτε «μαρξιστική ορθοδοξία», αλλά γιατί διαπιστώνουμε ότι το *Κεφάλαιο* είναι εξαιρετικά χρήσιμο για να κατανοήσουμε την πρώτη μεγάλη κρίση του 21ου αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, θα δείξουμε ότι τα τέσσερα πρώτα κεφάλαια του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου* που αναλύουν το «βιομηχανικό κεφάλαιο», τα κεφάλαια του ίδιου τόμου που αναλύουν τα «σχήματα αναπαραγωγής», καθώς και η ανάλυση της σχέσης «βιομηχανικού κεφαλαίου» και «κεφαλαίου-χρήματος», που αναπτύσσεται σε κάποια κεφάλαια του τρίτου τόμου, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και είναι πολύ σημαντικά για την κατανόηση της παρούσας ιστορικής συγκυρίας. Μεθοδολογικά, ακολουθούμε μια πορεία από το «αφηρημένο» στο «συγκεκριμένο», δηλαδή επιχειρούμε να προσεγγίσουμε την πραγματικότητα εισάγοντας στην ανάλυση, βαθμηδόν, τις δυσκολίες που εγείρει η κατανόησή της.

Κερδοφορία, συσσώρευση και «βιομηχανικό κεφάλαιο»

Όπως φαίνεται στα Διαγράμματα 1.1, 1.2 και 1.3, κατά τη νεοφιλελεύθερη περίοδο, δηλαδή, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, κατά γενικό κανόνα, η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνεται με ταχύτερο ρυθμό απ' ό,τι ο πραγματικός μισθός και στους τρεις βασικούς πόλους τού ανεπτυγμένου κόσμου. Αυτή η απόκλιση στους ρυθμούς αύ-

1. Βλ., επίσης, Στ. Τομπάζος, *Φυγόκεντροι καιροί: η παγκόσμια οικονομική κρίση 2007, 2008, 2009...*, Αθήνα: Παπαζήση, 2010.

The first five years of the on-going world economic and financial crisis¹

The first five years of the present world economic and financial crisis can be roughly divided into three periods, with, perhaps, the start of a fourth. The first runs from early August 2007 to September 2008. It is centred in the US housing sector and the US and UK financial industries. The start of recession and the rise in unemployment is still limited to the US, Ireland and Spain. The second period begins with the failure of Lehmann Brothers. It brings the global financial system to the brink of collapse and it also triggers off a continent and country-differentiated, but, nonetheless, worldwide fall in production and trade and rise in unemployment. This period lasts over the whole of 2009 and a part of 2010. The third phase is that of the so-called public or sovereign debt crisis in the European Union and, in particular, in the Eurozone. It starts in 2010, worsens in 2011 and 2012 and has no end in sight. The adoption of policies in support of creditors possessing pronounced pro-cyclical traits set off a recession first in Greece and Ireland, later in Portugal, Spain and Italy. By the second half of 2012, GDP growth had fallen to 1% in France and to 2% even in Germany. The further increase in EU unemployment and the fall in demand under the brutality of austerity government programs, whether dictated by the Troika, inspired by it or concocted by national governments alone as in United Kingdom, are having recessionary effects on the global economy as a whole. This is all the more the case on account of policies with partly similar features US growth is very weak. China's GDP growth has fallen as its exports have fallen with chain impacts on its purveyors of material inputs. The IMF's latest assessment that systemic risk within the financial system has receded partly as a result of massive money creation by the Fed, the Bank of England and the ECB is a signal to the governments, notably in the EU, that anti-worker policies can go ahead. Major ex-

tensive social, but also economic and financial, backlash will necessarily occur at some point, but it is hard to say when.

The overriding concern of Western governments and Central banks has been that of fighting off the potential effects of the global crisis on banks, investment funds and more broadly on all owners of financial assets. «Save the banks» has been their watchword ever since September 2007 which saw the failure and, subsequently, the forced «nationalisation» of Northern Rock, a UK bank developed around a building society. As is clear from the events in the EU and the Eurozone situation since May 2010, defending the interests of the big French and German creditor banks and along with them those of Anglo-Saxon Hedge Funds is the principal objective of governments and of the European Central Bank in Europe today.

Later in this article, we will examine two of these phases in their financial dimensions: the 2007-2008 «subprime» period of financial turmoil, during which assets resulting from securitisation were at the heart of the crisis and the banking crisis in the Eurozone, in which the main crisis-prone assets are government bonds; but prior analytical steps are required. They concern first the nature of the world crisis and secondly issues pertaining to finance capital: its definition and the roots of its immense economic, social and political power, which allows it to receive unlimited support from governments, if not to dictate their conduct.

The central role of financial markets as a locus of turmoil since 2007 has created misunderstandings about the nature of the world crisis. The crisis is an *economic* and *not* simply a financial crisis. It is deep down a crisis of massive over-accumulation and overproduction occurring in the context of a true «world market» in the meaning given by Marx and of a major global shift in the economic power relationships

1. This article was written in October 2012.

Η μιζέρια της πολιτικής¹

Στοιχεία για μια κοινωνιολογία της διαχείρισης των νέων «επικίνδυνων τάξεων»

Ένας από τους τομείς που η κοινωνιολογική εξέταση καταδεικνύει, παραδειγματικά, ότι η κατασκευή ενός επιστημονικού αντικειμένου αποτελεί, πάνω και πριν απ' όλα, μια ρήξη με τον κοινό νοῦ –δηλαδή, με τις κοινές παραστάσεις, είτε αυτές αποτελούν απλούς κοινούς τόπους της καθημερινής κοινωνικής πρακτικής είτε συγκροτούν επίσημες παραστάσεις, συχνά εγγεγραμμένες στους θεσμούς, άρα, μέσα τόσο στις αντικειμενικές όσο και στις νοητικές δομές– είναι αυτός της ονομαζόμενης «κοινωνικής πολιτικής». Αυτό φαίνεται να ισχύει γιατί σε αυτόν τον τομέα κοινωνικής πρακτικής, όπως και σε ορισμένους άλλους, μπορεί κάποιος να κατανοήσει, με υποδειγματικό τρόπο, το γεγονός πως ο κοινωνιολόγος αναλαμβάνει, τις περισσότερες φορές, να γνωρίσει αντικείμενα του κοινωνικού κόσμου τών οποίων ο ίδιος αποτελεί προϊόν –καθώς τα προβλήματα τα οποία θέτει σε σχέση με αυτά τα αντικείμενα και οι έννοιες που χρησιμοποιεί για να τα διερευνήσει αποτελούν, σε μεγάλο βαθμό, προϊόντα των ίδιων αντικειμένων– και πως, σε αυτές τις περιπτώσεις, οφείλει, μέσω μιας αναστοχαστικής πρόθεσης, να θέσει σε ριζική αμφισβήτηση τα εργαλεία σκέψης και τις ίδιες τις ερευνητικές διεργασίες που ενεργοποιεί, προκειμένου να μη διέπεται από τις αρχές του αντικειμένου που στοχεύει να αντικειμενικοποιήσει².

Πράγματι, στο χώρο μελέτης της «κοινωνικής πολιτικής», μεγάλος αριθμός των αναγνωρισμένων επιστημών που τον συγκροτούν, μέσα και μέσω των ιεραρχήσεων των

αντικειμένων που επιβάλλουν, ως επίσημο γνωστικό τομέα, ερευνητικά θέματα και ζητήματα, τίτλοι άρθρων και εργασιών, τίτλοι πινάκων περιεχομένων βιβλίων και συνεδρίων δεν είναι, συχνά, παρά διαστάσεις κοινωνικών προβλημάτων τα οποία ολίσθησαν από το χώρο διαμόρφωσης της δημόσιας προβληματικής και εισήλθαν λαθραία στο χώρο κατασκευής των επιστημονικών αντικειμένων καταδεικνύοντας, έτσι, πως ο κοινωνικός κόσμος κατασκευάζει τις παραστάσεις του εαυτού του χρησιμοποιώντας, πολλές φορές, την κοινωνιολογία και τον κοινωνιολόγο, ώστε ο τελευταίος, σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, να οφείλει να έρθει σε ριζική ρήξη με τους όρους παραγωγής τού κοινωνιολογικού άσκειπτος, προκειμένου να μη μετατραπεί σε αντικείμενο του αντικειμένου του οποίου αξιώνει την αντικειμενικοποίηση³.

Στην προοπτική της δημιουργίας αυτής της ρήξης, η κοινωνική ιστορία των προβλημάτων, των αντικειμένων και των εργαλείων σκέψης, δηλαδή, η ιστορία της κοινωνικής εργασίας κατασκευής των εργαλείων κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας, όπως όλες αυτές οι κοινές έννοιες που δρουν στο χώρο της κοινωνικής πολιτικής αλλά και σε αυτόν των επιστημών της κοινωνικής πολιτικής, αποτελεί ένα από τα ισχυρότερα εργαλεία⁴. Ωστόσο, το σχεδιασμα μιας τέτοιας ιστορίας του χώρου διαμόρφωσης και του τρόπου άσκησης της πρόσφατης κοινωνικής πολιτικής που είδαμε να αναπτύσσεται στον εθνικό μας χώρο, που ακο-

1. Η εργασία αυτή αποτελεί μια νέα, διευρυμένη και διορθωμένη εκδοχή της ανάλυσης που παρουσιάστηκε στο Ν. Παναγιωτόπουλος, «Το κράτος των προγραμμάτων», στο Ν. Παναγιωτόπουλος (διεύθ.), *Η απομάγευση του κόσμου*, Αθήνα: Πολυτρόπον-ΕΚΚΕ-ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, 2008, σσ. 313-346.

2. Βλ. P. Bourdieu, *Επιστήμη της επιστήμης και αναστοχασμός: κύκλος μαθημάτων στο Col-*

lège de France 2000-2001 (προοίμιο: Ν. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα: Πατάκη, 2007 και Ν. Παναγιωτόπουλος, «Εισαγωγή στην κοινωνιολογία», στο παρόν τεύχος, σσ. 4-24.

3. P. Bourdieu, *Νόστιμον Ἡμαρ-Οκτώβριος 1996* (επιμ. & πρόλ.: Ν. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1999. Για μια εφαρμογή αυτής της αρχής σε έναν άλλο χαρακτηριστικό χώρο ανάλογων κοινωνικών αντικειμένων, αυτόν της

«παρέκκλισης», βλ. Ν. Παναγιωτόπουλος, *Η πίστη στην τάξη: συμβολή στην ανάλυση της διατήρησης της τάξης*, Αθήνα: Πατάκη, 2001.

4. Βλ. P. Champagne, R. Lenoir, D. Merllié & L. Pinto, *Μύηση στην κοινωνιολογική πρακτική* (μτφρ.: Α.-Μ. Καραστάθη, πρόλ.: Ν. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, 2004.

Les souffrances de l'émigré-immigré dans l'œuvre d'Abdelmalek Sayad¹

Présenter les analyses des souffrances des émigrés-immigrés qu'a mené Abdelmalek Sayad demande, d'abord, de s'interroger sur les raisons qui ont pu amener ce sociologue à consacrer toute son œuvre à l'étude des migrations, ou, pour le dire dans un langage plus sociologique, à tenter de mettre au jour certains traits de ses manières d'être qui ont soutenu son investissement de recherche sur cet unique objet et qui ont contribué à engendrer son approche très «clinique» de ce «fait social». Cet objectif demande aussi de s'efforcer d'explicitier la théorie restée implicite ou, plus précisément, sous-jacente à l'énumération la plus complète possible, à la description la plus fouillée qui soit qu'il a pu donner de ces souffrances ainsi qu'aux commentaires très élaborés qu'il a construits à partir du «sens commun»² exprimé par ses interlocuteurs. Reste que pour bien comprendre ces deux aspects un résumé rapide des points les plus importants des travaux de Sayad s'impose.

Sayad et l'invention de la sociologie de l'émigration-immigration

Sayad, plus qu'aucun autre sociologue avant lui, a pris au sérieux les analyses de Durkheim³ qui fait de l'accroissement des moyens de communications entre les groupes humains et de leur efficacité, un des éléments essentiels du développement de la division du travail et de son influence sur le passage des sociétés à «solidarité mécanique» (socié-

tés qu'on pourrait dire primitives au sens de premières) aux sociétés à «solidarité organique» (sociétés contemporaines caractérisées par une forte industrialisation). Il a consacré tous ses efforts à analyser les aspects et les effets des migrations. Il a aussi réalisé, en explorant les différents aspects de la migration algérienne en France, avant, pendant et après la guerre d'indépendance, le programme qu'avait esquissé en son temps Maurice Halbwachs dans le chapitre de «Morphologie sociale»⁴ consacré aux «mouvements migratoires». Halbwachs y rappelait que «les emplacements qu'occupent les sociétés sont dans un devenir perpétuel. Par-dessus leurs frontières visibles, elles se mêlent de toutes les manières, pénètrent chez leurs voisines ou sont pénétrées par elles, se grossissent d'immigrants ou en envoient». Il esquissait une analyse du processus qui transforme les émigrés en immigrants et insistait sur ce moment du «passage» que Sayad saura développer. De même Sayad ne pouvait ignorer qu' Halbwachs avait souligné l'importance de «la séparation» et même «du détachement du groupe national» ajoutant que les immigrants (entre l'émigré et l'immigré) étaient «comme dépouillés déjà de leur statut ancien»; mieux qu'aucun autre il saura rendre compte des transformations psychologiques des émigrés-immigrés au cours du temps d'immigration; mieux qu'aucun autre il saura analyser «les institutions régulières et stables» qui encadrent les courants migratoires qu'Halbwachs avait déjà perçues et font que «les émigrants obéissent en réalité à des forces de répulsion et d'attraction de nature collective». Pour résumer, Abdelmalek Sayad a toujours su

1. Abdelmalek Sayad (1933-1998) est un sociologue algérien, directeur de recherche au CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique, France), qui a consacré toutes ses recherches à l'étude de l'émigration-immigration algérienne, pour objectiver les processus sociaux à l'œuvre dans les migrations de travail et de peuplement.

2. E. Jovelin, «Abdelmalek Sayad et la sociologie spontanée. Dire et théoriser le sens commun en sociologie à partir de la représentation d

l'immigré», in Association des Amis d'Abdelmalek Sayad, *Actualité de la pensée d'Abdelmalek Sayad: actes du colloque international, 15 et 16 juin 2006-Paris, Casablanca: Le Fennec, 2010.*

3. E. Durkheim, *De la division du travail social: étude sur l'organisation des sociétés supérieures*, Paris: Félix Alcan, 1893.

4. M. Halbwachs, *Morphologie sociale*, Paris: Armand Colin, 1938.